

Ks. ARKADIUSZ SIERGIEJUK
UKSW, Warszawa

OBRAZ FARYZEUSZÓW W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ

1. WSTĘP

Faryzeusze to jedna z najbardziej rozpoznawalnych grup pobożnych żydów w całym Nowym Testamencie, a szczególnie w Ewangeliach. Jednak bardziej wnikliwa lektura poszczególnych Ewangelii wykazuje pewne różnice w postrzeganiu, kim naprawdę byli faryzeusze. Na przykład, w *Ewangelii św. Łukasza* faryzeusze nie występują wśród tych, którzy doprowadzają do skazania Jezusa na śmierć. Zupełnie inaczej jest w *Ewangelii św. Mateusza*, gdzie faryzeusze są wśród tych, którzy w pierwszej kolejności ponoszą odpowiedzialność za ukrzyżowanie Chrystusa. Podobne rozbieżności w odniesieniu do wpływu faryzeuszów na życie Izraela nasuwają się po lekturze świadectw pozabiblijnych. Przykładem tego są najobszerniejsze świadectwa na temat faryzeuszów, które pochodzą od Józefa Flawiusza. Ten sam autor przedstawia ich raz jako mających wielki wpływ na życie polityczne, raz jako niewiele znaczącą grupę pobożnych żydów.

Dowodem na ciągłe trudności z jednoznacznym zdefiniowaniem faryzeuszów jest próba, której podjął się żydowski uczony E. Rivkin. Podał on trzy definicje faryzeizmu w zależności od tego, jakie źródło potraktowane zostanie priorytetowo: pisma Józefa Flawiusza, literatura tanaityczna czy też Nowy Testament. Według niego, po przeanalizowaniu dzieł Flawiusza, faryzeusze jawią się jako „bojownicza uczona klasa, która broniła autorytetu podwójnego prawa, uzyskała i utrzymała szacunek i poparcie bardzo wielu ludzi oraz zalecała lojalność wszystkim stanom, które uznawały autorytet podwójnego prawa”¹. Na podstawie literatury tanaitycznej, która pomija wiele detali historycznych i jest bardzo złożona, uczony ten twierdzi, że faryzeusze to: „klasa uczonych, która krzewiła i broniła podwójnego prawa”². Największą trudność dla Rivkina stanowi zdefiniowanie faryzeuszów na podstawie Nowego Testamentu. Wyprowadza jednak

¹ E. Rivkin, *Who were the Pharisees?*, w: *Judaism in Late Antiquity*, part 3: *Where We stand. Issues and Debates in Ancient Judaism*, vol. 3, red. J. Neusner, A.J. Avery-Peck, Leiden 2000, s.12.

² Tamże, s. 19.

następującą konkluzję: „faryzeusze byli klasą uczonych, którzy bronili podwójnego prawa i w sposób bojowniczy przeciwstawiali się wszystkiemu, co przeciwstawiało się ich władzy i autorytetowi”³. Wydaje się, że żadna z tych definicji nie jest satysfakcjonująca, ponieważ zawęża rolę faryzeuszów do przestrzegania prawa. Co można powiedzieć o faryzeuszach dzisiaj? Próba odpowiedzi na to pytanie jest przedmiotem rozważań niniejszego artykułu.

2. ZRÓŻNICOWANY OBRAZ FARYZEUSZÓW W DZIELACH JÓZEFA FLAWIUSZA

Aby dowiedzieć się, kim byli faryzeusze, i zrozumieć rolę, jaką pełnili przed 70 r., w pierwszej kolejności uczeni odwołują się do dzieł Józefa Flawiusza: *Wojny Żydowskiej*⁴, *Dawnych dziejów Izraela*⁵ i *Autobiografii*⁶. Ogólnie rzecz ujmując, obraz faryzeuszów w poszczególnych dziełach żydowskiego historyka jest różny. W *Wojnie Żydowskiej* faryzeusze ukazani są jako grupa religijna, nie zaangażowana politycznie i niewiele znacząca. Natomiast w *Dawnych dziejach Izraela* faryzeusze przedstawieni są jako ludzie zaangażowani politycznie i czynnie wpływający na życie społeczne Palestyny. Istnieje problem z pewnymi niespójnościami, które można zauważyć, analizując dzieła Józefa Flawiusza.

W. Rakocy, dokonując analizy współczesnego podejścia uczonych w odniesieniu do faryzeuszów, wyróżnia wśród nich dwie grupy⁷. Jedną z nich daje pierwszeństwo wnioskowi płynącemu z *Wojny Żydowskiej*. Reprezentantem tej grupy jest m.in. M. Smith. Drugą grupę badaczy, dającą większą wiarygodność opisowi *Dawnych dziejów Izraela*, reprezentuje D.R. Schwartz. Zdaniem M. Smitha, *Dawne dzieje Izraela* mają charakter propagandowy. Dzieło to zdradza tendencje autora, aby przedstawić faryzeuszy jako grupę bardzo znaczącą w celu uprawnocnienia ich wysokiego statusu społecznego w oczach Rzymian. W rzeczywistości ich realne wpływy ujawniają się podczas lektury *Wojny Żydowskiej*. W dziele tym widać ich skromną pozycję w życiu społeczno-politycznym Palestyny⁸. Z kolei, D.R. Schwartz jest zdania, że to opis zawarty w *Dawnych dziejach Izraela* jest odzwierciedleniem realnej sytuacji końcowego okresu Drugiej Świątyni. Józef Flawiusz, wskazując na znaczną rolę faryzeuszów, powołuje się na opinię

³ Tamże, s. 14.

⁴ Por. J. Flawiusz, *Wojna Żydowska*, tłum. J. Radożycki, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1992, I, 110–114, 571; II, 162–166.

⁵ Por. tenże, *Dawne dzieje Izraela*, red. E. Dąbrowski, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań–Warszawa–Lublin 1962, XIII, 171–173, 288, 294, 297–299, 401–402; XVII, 41–42; XVIII, 11–15.

⁶ Por. tenże, *Autobiografia*, tłum. J. Radożycki, Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań 1980, Poznań 1986, 12, 191, 197.

⁷ Por. W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy w dziele Łukasowym (Łk–Dz). Studium literacko-teologiczne*, RW KUL, Lublin 2000, s. 181–182.

⁸ Por. M. Smith, *Palestinian Judaism in the First Century*, w: *Israel: It's Role in Civilisation*, red. M. Davis, New York 1956, s. 67–81.

Mikołaja z Damaszku, który był historykiem Heroda Wielkiego, a jednocześnie niezłymiwie ustosunkowanym do faryzeuszów. Według D.R. Schwartz, *Wojna Żydowska* ma charakter apologetyczny i potępia wszystkie formy sprzeciwu wobec Rzymian. Józef Flawiusz natomiast sympatyzował z faryzeuszami i nie chciał przedstawić ich w złym świetle⁹.

Powyższe stanowiska przedstawiają skrajne opinie odnośnie do pozycji, jaką zajmowali faryzeusze w społeczeństwie Palestyny przed rokiem 70. W. Rakocy odwołuje się jeszcze do poglądów innych uczonych, którzy prezentują opinie bardziej umiarkowane: S. Zeitlina, J. Jeremiasa, D. Goodblata, A.J. Saldariniego, G. Allona¹⁰. Autorzy ci zauważają, że faryzeusze nie byli grupą jednorodną, a ich wpływy mogły zmieniać się w ciągu dziesięcioleci. Problem w rzeczywistości tkwi w samych źródłach. Jest ich niewiele, a te, które istnieją, są przyczyną rozbieżnych interpretacji. Większą część materiałów źródłowych stanowią dzieła Józefa Flawiusza i w związku z tym każdy, kto zajmuje się problematyką faryzeizmu, musi się do nich ustosunkować. W pracach odwołujących się do tego historyka wciąż obecne są wątpliwości, na ile był on obiektywny w swoich spostrzeżeniach¹¹. Spuścizna literacka Józefa Flawiusza wciąż budzi skrajne opinie. Jego świadectwo o faryzeuszach pozwala zauważyć, że od początku ugrupowanie to budziło pewne kontrowersje. Jedni uważali ich wpływy za znaczące, natomiast dla innych była to nielicząca się grupa fanatyków religijnych. Tym, co na pewno można wywnioskować z dzieł Józefa Flawiusza, jest niejednolita ocena znaczenia faryzeuszów po zburzeniu Drugiej Świątyni.

⁹ Por. D.R. Schwartz, *Josephus and Nicolaus on the Pharisees*, *Journal for the Study of Judaism* 14(1983)2, s. 157–171.

¹⁰ Por. W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 183–185.

¹¹ Czytając dzieła Józefa Flawiusza, należy pamiętać o jego pochodzeniu. Jako rodowity Żyd należał do rodu kapłańskiego, był jednym z dowódców pierwszego powstania żydowskiego (67–70 r. po Chr.) natomiast później poddał się i przeszedł na stronę Rzymian. Jego pierwsze dzieło, które ukończył na początku lat 80., to *Wojna Żydowska*. Napisane do odbiorców mówiących po aramejsku (później przetłumaczone na język grecki), miało za zadanie zniechęcać do kolejnych buntów przeciwko Rzymianom. Można je nazwać w dużej mierze propagandowym. Kolejnym dziełem Flawiusza, napisanym dziesięć lat później, tym razem już po grecku, były *Dawne dzieje Izraela*. Miało ono na celu przybliżenie Rzymianom całej historii Izraela. Izraelici przedstawieni zostali w bardzo pozytywnym świetle. Kolejne dwa dzieła to: *Życie (Autobiografia)* oraz *Przeciw Apionowi*, są odpowiedzią na zarzut zdrady oraz apologią Żydów. Flawiusz w swoich pismach często dokonywał samousprawiedliwienia i nie zawsze był obiektywnym obserwatorem. Ponadto posługiwał się plagiatem, czyli wykorzystywał pisma innych autorów, podpisując je swoim imieniem. Tak było np. w przypadku opisu Heroda Wielkiego. Por. *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, red. H. Shanks, tłum. W. Chrostowski, Vocatio, Warszawa 2007, s. 388–390; M. Hadas-Lebel, *Józef Flawiusz. Żyd rzymski*, Oficyna Wydawnicza Volumen i Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 1997.

3. FARYZEUSZE JAKO INTERPRETATORZY PRAWA

S. Mędała, nawiązując do *Dawnych dziejów Izraela*, stwierdza, iż faryzeusze wywodzą się z kręgów chasydejskich. Byli grupą innowacyjną i konserwatywną jednocześnie. W czasach machabejskich tworzyli ugrupowanie ludzi świeckich, którzy nad kapłańską interpretację Tory stawiali tradycje ustne. Na tym polegała ich innowacja. W rozumieniu Tory nie wychodzili od zobowiązania lub przymierza Boga z Izraelem, lecz od przekonania o boskim pochodzeniu Tory. Dwa podstawowe punkty hermeneutyki faryzejskiej to: przekonanie o boskim pochodzeniu Tory oraz o jej współmierności z życiem codziennym. W praktyce oznaczało to, że przepisy prawne zawarte w Torze wyznaczały zasady postępowania człowiekowi, który chciał zbliżyć się do *JHWH*. Stąd wzięło się określenie sprawiedliwości jako postępowania zgodnego z przepisami prawa. Interpretacji Tory faryzeusze dokonywali w świetle nauki prorockiej i tradycji Izraela. Towarzyszyło temu wprowadzenie wielu praw zwyczajowych i ludowych, którym przypisywali boski autorytet. Miały one uzupełnić wszystko to, co nie zostało w Torze powiedziane wprost. Tora według faryzeuszów składała się z Tory (spisanej) i tradycji ustnej¹², zwanej również *halachą* lub ustną Torą¹³. Natomiast konserwatyzm faryzejski polegał na wiernym i skrupulatnym przestrzeganiu wszystkich przepisów. Zdaniem S. Mędały, prąd faryzejski rozwijał się w judaizmie od czasów machabejskich, aż do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej w 70 r. Później rolę, którą do tej pory pełnili faryzeusze, przejęli rabini¹⁴.

W interpretowaniu Tory ruch faryzejski różnił się od saducejskiego. Ci drudzy odrzucali tradycje i prawa zwyczajowe, a przestrzegali tylko tego, co było bezpośrednio zawarte w Torze. Saduceusze jako grupa wywodzili się z kręgów kapłańskich i należeli do arystokracji Izraela. Mieli co prawda swoją tradycję i zwyczaj, ale w odróżnieniu od faryzeuszów nie przypisywali im autorytetu boskiego¹⁵. Faryzeusze i saduceusze trwali we wzajemnej opozycji¹⁶.

4. FARYZEUSZE JAKO „REWOLUCJONIŚCI”

Na temat innowacyjności ruch faryzejskiego obszernie wypowiadał się E. Rivkin, nazywając ich „rewolucjonistami”. Prezentacja poglądów tego żydowskiego uczonego pozwoli jeszcze lepiej dostrzec oryginalność, jaka cechowała faryzeuszów. E. Rivkin był zdania, że faryzeusze pojawili się w okresie

¹² Por. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, The Enigma Press, Kraków 1994, s. 346–348.

¹³ W pracach nt. faryzeuszów można często spotkać termin *halacha*. Oznacza on wskazania prawne wynikające z przepisów Tory. Por. tamże.

¹⁴ Por. tamże, s. 342–343.

¹⁵ Por. tamże, s. 342.

¹⁶ Por. H. Shanks, *Starożytny Izrael...*, s. 372–375.

hasmonejskim i wraz z nimi judaizm zaczął przeżywać istotne przemiany, które wywarły rewolucyjne zmiany w religii żydowskiej.

Wśród głównych innowacji, wskazanych w tym kontekście przez E. Rivkina, pierwsza dotyczyła prawa danego Mojżeszowi na Synaju. Faryzeusze przyznawali sobie absolutną władzę interpretacji prawa, ogłaszając, że Bóg dał Mojżeszowi nie tylko prawo pisane, ale także prawo ustne, czyniąc prawo podwójnym¹⁷. Ponadto, według E. Rivkina, faryzeusze widzieli siebie jako dziedziców podwójnego prawa, które najpierw było przekazane Mojżeszowi, następnie Jozuemu, Starszym i Prorokom. W tym łańcuchu przekazu ominęli oni kapłanów, których nie uznali za przekazicieli prawa¹⁸. Pojmowanie prawa jako zarówno pisanego, jak i ustnego, było w istocie rewolucyjne, ponieważ „choć żadna litera nie mogła być dodana do prawa pisanego, żadnego takiego zastrzeżenia nie stosowano do prawa ustnego. Ustne prawo nie było zbiorem prawnym, ale zasadą trwania władzy, która mogła rozwiązywać problemy w imię Boże”¹⁹. Zmiana ta okazała się rewolucyjna w tym sensie, że tradycja ustna, mimo iż nie została objawiona w taki sposób jak Tora, to cieszyła się boskim autorytetem i obowiązywała na równi z przepisami zawartymi w Torze. Kolejną rewolucyjną innowacją było zakwestionowanie wpływów Aaronidów²⁰ i udowodnienie wyższości podwójnego prawa jako mandatu sprawowania władzy²¹.

Zdaniem E. Rivkina, faryzeusze poszukiwali pisemnych dowodów, które w każdej sytuacji usprawiedliwiał ich sposób interpretowania prawa. W konsekwencji doprowadziło to do tego, że „rzeczywistością stałą, niezmienną, nie były prawa same w sobie, ale władza faryzeuszów nad prawami”²². Takie nauczanie ustanowiło ich władzę nawet nad najwyższymi kapłanami, którzy musieli przestrzegać ustalonych przez nich przepisów kultu. Kolejną rewolucyjną zmianą było podejście do modlitwy. Należała ona do obowiązku i miała zapewnić jednostce komunię z Bogiem. Był to naprawdę rewolucyjny krok, ponieważ nigdzie w Pięcioksięgu modlitwa nie jest uważana za obowiązkową. Wszystkie codzienne modlitwy i błogosławieństwa — poranne i wieczorne, przed posiłkami i po nich — przepisane przez nich, miały być zachowywane przez każdą jednostkę²³.

Następna rewolucyjna zmiana, być może największa, polegała na tym, że „faryzeusze przekształcili judaizm w religię osobowego, indywidualnego zba-

¹⁷ Por. E. Rivkin, *The Shaping of Jewish History*, Scribner, New York 1971, s. 50.

¹⁸ Widać w tym miejscu wyraźną aluzję do saduceuszów, którzy związani byli z rodem kapłańskim.

¹⁹ E. Rivkin, *The Shaping...*, s. 51.

²⁰ Por. *Nowy leksykon biblijny*, red. F. Kogler, R. Egger-Wenzel, M. Ernst, red. wyd. pl. H. Witczyk, Jedność, Kielce 2011, s. 1.

²¹ Por. E. Rivkin, *The Shaping...*, s. 52.

²² Tamże, s. 60.

²³ Por. tamże, s. 58.

wienia”²⁴. Zdaniem E. Rivkina, jest to istota całej rewolucji. Faryzeusze głosili, że każdy z osobna człowiek może otrzymać życie wieczne i cielesne zmartwychwstanie poprzez dokładne zachowywanie podwójnego prawa. Inną ważną rewolucyjną innowacją okresu faryzejskiego, wspomniana przez E. Rivkina, to organizowanie synagogi. Według niego, inicjatywa ta jest konsekwencją przekształcenia judaizmu w religię indywidualnego zbawienia. Twierdzi on, że „faryzeusze uczynili jednostkę najważniejszą troską judaizmu. Już nie lud, już nie ziemia, już nawet nie świątynia. Sprawą nadrzędną jest jednostka i jej osobiste zbawienie poprzez prawa”²⁵. Synagoga stała się miejscem, gdzie ludzie gromadzą się, aby wyznawać wiarę, potwierdzać swoje posłuszeństwo i lojalność wobec podwójnego prawa, a przez to uzyskać osobiste zbawienie. „Faryzeusze nigdy nie starali się zniszczyć świątyni, albo kwestionować skuteczności ofiar, ale rozwijając synagogę czynili obie rzeczywistości nieistotnymi”²⁶. I rzeczywiście, jak długo istniała świątynia, najwyżsi kapłani kontynuowali kult i ofiary. Po zburzeniu świątyni w 70 r. saduceusze zniknęli i od tego czasu nie było więcej kultów ofiarnych. Dopiero wtedy liturgia synagogalna rozwinęła się w pełni i stała się normą w judaizmie. Jak widać, zdaniem E. Rivkina, faryzeusze wywarli wielki wpływ na kształt judaizmu, lecz koncentrowali się nie tyle na władzy politycznej, ile na duchowej i religijnej.

Z pewnością bardzo cenne są spostrzeżenia żydowskiego uczonego, który jako badacz historii pierwszych wieków chrześcijaństwa i judaizmu rabinackiego, zaangażował się w dialog chrześcijańsko-żydowski. Można jednak odnieść wrażenie, że uczony ten w swoich pracach nie pozostał do końca obiektywny i przeakcentował rolę faryzeuszów, przypisując ich „rewolucji” cechy, która w rzeczywistości charakteryzowała działalność pierwszych chrześcijan²⁷. Dowodem na tendencję do „wybielania” i idealizowania narodu żydowskiego jest książka tegoż autora *What Crucified Jesus?*, w której stara się udowodnić, że odpowiedzialność za ukrzyżowanie Jezusa ponoszą Rzymianie, a nie Żydzi²⁸.

5. FARYZEUSZE JAKO GRUPA WPLYWAJĄCA NA WŁADZĘ

Najprawdopodobniej wpływy faryzejskie ulegały zmianom i kształtowały się w ciągu dziesięcioleci. Trudno ocenić ich znaczenie, nie biorąc pod uwagę zmieniającej się władzy i przemian społeczno-politycznych. R. de Vaux pisze o faryzeuszach jako grupie społecznej, która wytworzyła się na skutek działania

²⁴ Tamże, s. 53.

²⁵ Tamże, s. 80.

²⁶ Tamże, s. 83.

²⁷ Dotyczy to wiary w indywidualne zmartwychwstanie i zbawienie.

²⁸ Por. E. Rivkin, *What Crucified Jesus?: Massianism, Pharisaism, and the Development of Cristianity*, Uahc Press, New York, 1997.

Machabeuszy. Gdy hasmonejczycy doszli do władzy, przejęli także urząd arcykapłański. Faryzeusze, obok esseńczyków, stworzyli opozycyjną partię, sprzeciwiającą się deprecjacji kultu świątynnego i urzędu arcykapłańskiego²⁹. Za początek działalności i wpływów faryzeuszów przyjmuje się powszechnie połowę II wieku przed Chr. Przedmiotem ich troski od początku było życie religijne i dbałość o zachowanie tradycji. Z pism Józefa Flawiusza znany jest epizod opisujący konflikt faryzeuszów z Janem Hyrkanem, który pod koniec swojej władzy (ok. 110 r. przed Chr.) postanowił zerwać z nimi stosunki i odsunąć od władzy³⁰. Jest to pierwsza wzmianka o publicznym wystąpieniu faryzeuszów i sprzeciwie wobec władzy hasmonejskiej³¹. W czasie wojny domowej (93–88 przed Chr.) byli prześladowani. Odzyskali swoje przywileje dopiero za panowania Aleksandry Salome (76–67 r. przed Chr.)³². Za czasów rzymskich wycofali się z życia społecznego i pozostali w umiarkowanej, ale efektywnej opozycji.

Rolę faryzeuszów w życiu politycznym Izraela w I w. przed Chr. mogą zobrazować Psalmy Salomona³³. Pochodzą one najprawdopodobniej z kręgów faryzejskich z okresu hegemonii rzymskiej i wyrażają ich niemoc względem rządzących³⁴. Nie przekreśla to jednak ich wpływu na życie religijne i wzmocnienia późniejszej pozycji za czasów prokuratorów rzymskich. Podczas rządów Heroda Wielkiego (37–4 przed Chr.) znaleźli się pod ścisłą kontrolą, choć niektórzy mogli sprawować urzędy i zasiadać w Sanhedrynie³⁵. Sprzeciwiali się Herodowi Wielkiemu i Archelaosowi (4 r. przed Chr. — 6 r. po Chr.)³⁶. Po panowaniu Heroda Wielkiego faryzeusze jeszcze bardziej stracili wpływ na politykę, ale nie oznacza to, że wycofali się z życia religijnego.

Problem stanowi fakt nieobecności faryzeuszów u Józefa Flawiusza w księgach opisujących dzieje Izraela od 6 do 66 r. po Chr. W ocenie wpływów faryzeuszów w tym czasie mogą pomóc pisma z Qumran, oznaczone jako 4QMMT³⁷.

²⁹ Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, Tom I i II, tłum. T. Brzegowy, Pallotinum, Poznań 2004, s. 415–416.

³⁰ Por. J. Flawisz, *Dawne dzieje...*, XIII, 288–298; J. Sievers, *Who Were the Pharisees?*, w: *Hillel and Jesus: Comparative Studies of Two Major Religious Leaders*, red. J.H. Charlesworth, L.L. Johns, Fortress Press, Minneapolis 1997, s. 140.

³¹ Zdaniem J. Sieversa jednak i ten opis Flawiusza może zawierać elementy legendarne. Por. Sievers, *Who Were...*, s. 140.

³² Por. *Nowy leksykon biblijny*, s. 205.

³³ Por. J. Partyka, *Psalmy Salomona*, *Studia Theologica Varsaviensia* 22(1984)2, s. 159–180.

³⁴ Por. A. Suski, *Wprowadzenie do Psalmów Salomona*, *Studia Theologica Varsaviensia* 17(1979)1, s. 187, 223–227; S. Mędała, *Wprowadzenie...*, s. 305; W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 185.

³⁵ Por. E.P. Sanders, *Judaism: Practice and Belief, 63 BCE–66 CE*, Trinity Pr.Intl., London–Philadelphia 1992, s. 389–393.

³⁶ Por. W. Rakocy, *Faryzeusze. Historia — Ewangelie*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 49.

³⁷ 4QMMT to zrekonstruowany tekst *Niektórych Nakazów Prawa*. Pisma te składają się z sześciu fragmentarycznych egzemplarzy oznaczanych również jako: 4Q394–399. Por. P. Walewski,

Adresatem 4QMMT najprawdopodobniej jest bliżej nieokreślony Hasmonejczyk, który ulegał wpływow faryzeuszów przy organizacji kultu świątynnego³⁸. Tekst ma charakter restrykcyjnej przestrogi przed liberalnym działaniem faryzeuszów. Wciąż toczy się dyskusja, jak należy zaklasyfikować to pismo i na kiedy je datować. Czy jest to rodzaj apokalipsy, czy też list do przywódców Jerozolimskich? Pewne jest to, iż bardzo wyraźnie została w nim wyakcentowana pozycja faryzeuszów. Rozbieżności co do datacji sięgają około dwustu lat. Jedni uczeni datują teksty na ok 150 r. przed Chr. w związku z odnowieniem kultu w świątyni, inni natomiast na I w. po Chr.³⁹. Według J.T. Milika część papirusu, w której jest mowa o wpływach faryzeuszów (4Q395⁴⁰), pochodzi z pierwszej połowy I w. po Chr.⁴¹. Jest to bardzo cenne świadectwo ukazujące wpływy faryzeuszów na życie religijne za czasów Jezusa. Chociaż na podstawie tego źródła nie można powiedzieć jednoznacznie⁴², jak wyglądała pozycja faryzeuszów przed 70 r., to jednak zawarte w nim informacje wskazują wyraźnie na to, że nie powinno się marginalizować ich znaczenia, szczególnie w życiu religijnym ówczesnego Izraela.

Ok. 4 lub 6 r. po Chr. faryzeusze najprawdopodobniej dokonali wewnętrzznego rozłamu za sprawą Sadoka. Motywem podziału miało być podejście do okupacji rzymskiej. Sadok był twórcą tzw. „czwartej filozofii”⁴³ i zwolennikiem walki zbrojnej. Razem z Judą Galilejczykiem miał doprowadzić do rozłamu wśród faryzeuszów (choć trudno powiedzieć, jak wielkiego), w wyniku którego wyłoniło się ugrupowanie zelotów⁴⁴.

Za panowania Heroda Agryppy I (41–44 r. po Chr.) faryzeusze byli nastawieni pokojowo⁴⁵, stąd jest wielce prawdopodobne, że w większości przetrwali rozruchy przed zburzeniem świątyni. Bardzo możliwe, że to właśnie oni odegrali znaczącą rolę w transformacji Izraela po 70 r. Najprawdopodobniej cieszyli się dużą popularnością wśród ludu i chcieli posiadać władzę, lecz nie otrzymali takiej możliwości⁴⁶. Ze względu na ich społeczne wpływy, rządzący mogli odnosić się do nich z respektem. Można zgodzić się ze stwierdzeniem E.P. Sandersa, że faryzeusze przed 70 r. „byli sercem i duszą narodu, prawdziwym jego duchem i stąd ludzie żyli faryzeizmem”⁴⁷. Po zniszczeniu świątyni faryzeusze zniknęli

Praca naukowa nad Biblią. Cytowanie i skróty, Wydawnictwo Św. Pawła, Częstochowa 2006, s. 60.

³⁸ Por. S. Mędała, *Wprowadzenie...*, s. 102–103.

³⁹ Por. tamże, s. 103.

⁴⁰ 4Q365 odpowiada 4QMMT^b, jest to zbiór przepisów prawa ofiarniczego.

⁴¹ Por. J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Pax, Warszawa 1968, s. 182–189.

⁴² Por. P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, The Enigma Press, Kraków 2000, s. 115–123.

⁴³ Por. J. Flawiusz, *Dawne dzieje ...*, XVIII, 14.

⁴⁴ Por. W. Rakocy, *Faryzeusze...*, s. 44.

⁴⁵ Por. tamże, s. 49.

⁴⁶ Por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 383.

⁴⁷ Tamże, s. 389–393.

ze sceny społeczno-politycznej Izraela, a pojawili się rabin, którzy mieli bardzo podobne podejście do interpretowania Tory.

6. RABINI NASTĘPCAMI FARYZEUSZÓW

Stanowiska uczonych w sprawie związku rabinów i faryzeuszów do dnia dzisiejszego są bardzo podzielone. Jedni nazywają rabinów następcami faryzeuszów, a inni nie widzą powodów, by podpisać się pod takim stwierdzeniem. Jest to ważne o tyle, że wykazanie zależności, istniejącej między rabinami a faryzeuszami może wyjaśnić, na ile ze źródeł rabinackich można poznać wpływy i poglądy faryzeuszów z czasów Chrystusa i apostołów. Ostatnim pisarzem pozabiblijnym, który pisze o faryzeuszach jest, budzący kontrowersje, Józef Flawiusz. Następne są dzieła rabinackie, które podejmują tematykę charakterystyczną dla faryzeuszów.

Należy zwrócić uwagę na to, że po zburzeniu świątyni w 70 r. i niemożliwości praktykowania kultu ofiarniczego, religia żydowska zaczęła przybierać formę, którą już wcześniej można było zaobserwować u faryzeuszów. Związane to jest z podkreśleniem instytucji synagogi, mocnym akcentowaniem przepisów prawa (szczególnie prawa czystości), modlitwą indywidualną i zbiorową. Czy jednak rabinów można nazwać kontynuatorami faryzeizmu? S. Mędała przytacza trzy odpowiedzi udzielane przez uczonych na to pytanie⁴⁸.

Po pierwsze: początkowo badacze pism rabinackich byli zdania, że rabinizm jest kontynuacją faryzeizmu. Pisma rabinackie, chociaż bezpośrednio nie odnoszą się do tradycji faryzejskich, są ich odzwierciedleniem w czasach po zburzeniu świątyni w 70 r. Opinia ta zyskała na początku bardzo szerokie uznanie za sprawą rabinackiego komentarza do Nowego Testamentu H.L. Stracka i P. Billerbecka⁴⁹. Drugim znaczącym dziełem, idącym w tym samym kierunku, była oparta na pismach rabinackich historia Jezusa autorstwa G. Vermesa⁵⁰. W dziele tym Hillel i Szammai, powszechnie uważani za faryzeuszów, uznani są za ojców rabinizmu. Również faryzeusz Gamaliel, znany z Dz 5,33–42, przedstawiony został jako autorytet. Cenionymi przez rabinów byli także: faryzejski charyzmatyk Chanina Ben Dosa oraz Jan ben Zakkaj. Problem jednak polega na tym, że nie ma pewności co do tego, czy wszystkie z wyżej wymienionych postaci można zaliczyć do grona przedstawicieli faryzeizmu⁵¹.

Po drugie: przedstawiciele szkoły historyczno-krytycznej na czele z J. Neuserem twierdzą, że rabinizm w żadnym wypadku nie jest kontynuacją tradycji

⁴⁸ Por. S. Mędała, *Wprowadzenie...*, s. 343–345.

⁴⁹ H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrach*, t. 1–6, Munchen 1922–1956.

⁵⁰ G. Vermes, *Jesus the Jew. A Historian's Reading of the Gospel*, Collins, London 1973.

⁵¹ Por. J. Sievers, *Who Were...*, s. 153–154.

faryzejskich, lecz nowym ruchem powstałym wśród uczonych żydowskich po zburzeniu świątyni. To oni byli autorami ustnej Tory i nadali jej znamiona starożytności, aby zyskać autorytet⁵². W ten sposób odwołali się do postawy faryzeuszów. To od rabinów pochodzi Miszna i ma niewiele wspólnego z realną sytuacją faryzeuszów sprzed 70 r. Faryzeusze w rzeczywistości nie byli tak wrogo nastawieni do Jezusa, jak widać to chociażby w niektórych fragmentach Nowego Testamentu. Przypisywanie im wrogości jest skutkiem sytuacji powstałej po 70 r. Rodzące się chrześcijaństwo wywołało wrogą reakcję judaizmu i znalazło to odzwierciedlenie w późniejszym opisie przedstawicieli religii żydowskiej zamieszczonym w Misznie. Faryzeusze mieli być niewielką grupą o nikłych wpływach i dużo węższych zainteresowaniach religijnych niż to przedstawia Miszna. Jedyne, co mogło łączyć rabinów i faryzeuszów, to przepisy dotyczące zachowania prawa czystości.

Po trzecie: na rabinizm znaczny wpływ miały targumy palestyńskie. Zawierają one tradycje rabinackie, halachiczne i haggadyczne sprzed 70 r. Targumy te przekazują wiele anonimowego materiału, który odpowiada nastawieniu faryzeuszów, zbieżnego z tym, który można dostrzec w Mt, Mk, Łk, J i Dz. H. MacCoby twierdzi, że pisma rabinackie są skutkiem ustnej tradycji, która sięga faryzeizmu⁵³. Faryzeusze stworzyli trzy instytucje, które stały się miejscem przekazu tradycji ustnej: synagogę, szkołę i sąd. To synagodze zawdzięczają swój początek targumy, midrasze homiletyczne i modlitwy synagogalne (liturgia). Z kolei szkoła i sąd przyczyniły się do powstania decyzji prawnych, które zostały spisane w Misznie, midraszach halachicznych oraz Talmudach: Jerozolimskim i Babilońskim.

Należy zgodzić się z opinią S. Mędała, iż istnieje podobieństwo między powstaniem Biblii Hebrajskiej a zebraniem pism rabinackich. Tak jak powstanie znacznej części Biblii Hebrajskiej było spowodowane zniszczeniem Jerozolimy w 586 r. przed Chr., tak pisma rabinackie są reakcją na podobne wydarzenie z 70 r. po Chr. W jednym i drugim przypadku zniszczenie świątyni i rozproszenie Izraelitów przyczyniło się do zebrania rozproszonych tradycji, które funkcjonowały wcześniej⁵⁴. Tak jak nie można powiedzieć, że na Biblię Hebrajską wpłynęły tylko wydarzenia związane ze zburzeniem świątyni przez Nabuchodonozora i to wszystko, co miało miejsce w późniejszej historii Izraela, tak też pism rabinackich nie można traktować jako odnoszących się tylko do tego, co wydarzyło się po zburzeniu świątyni w 70 r. przez Tytusa. Pisma rabinackie miały za zadanie wypełnić lukę powstałą po zburzeniu świątyni i umocnić instytucję synagogi. Argument ten wydaje się wystarczająco przekonujący, aby stwierdzić, że pisma

⁵² Por. S. Mędała, *Wprowadzenie...*, s. 343–344.

⁵³ Por. H. MacCoby, *Early Rabbinic Writings*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 11–16.

⁵⁴ Por. S. Mędała, *Wprowadzenie...*, s. 345.

rabinackie zawierają tradycje faryzejskie, chociaż nie są z pewnością ich całkowitą kontynuacją. Przy zastosowaniu wspomnianej wyżej analogii należy jednak pamiętać, że na pisma rabinackie z pewnością wpłynęło rodzące się chrześcijaństwo, natomiast w Izraelu powygnaniowym podobnej sytuacji nie było.

7. FARYZEUSZE JAKO WSPÓLNOTA

Istotną kwestią, która domaga się wyjaśnienia, jest zagadnienie, kim byli faryzeusze jako wspólnota. Już sama nazwa budzi pewne kontrowersje. Słowo „faryzeusze” pochodzi od greckiego terminu *pharisaioi*, ten z kolei jest tłumaczeniem aramejskiego *perišaia*, który odpowiada hebrajskiemu *paruš* w znaczeniu „oddzielony”. Nie wiadomo, od kogo albo od czego faryzeusze mieliby być oddzieleni. Rzadkie pojawianie się tego terminu w hebrajskich i aramejskich źródłach, a czasami pogardliwe użycie sprawia, że prawdopodobnie przynajmniej na początku nie był to termin samoidentyfikacji. Bardzo możliwe, że pojęcia tego używali w stosunku do nich inni, a dopiero później posłużył on jako samookreślenie⁵⁵. Czy wobec tego faryzeusze byli jakąś odseparowaną, zamkniętą grupą, jak wskazuje na to ich nazwa?

Faryzeusze tworzyli pewnego rodzaju stronnictwo. W jego skład, według Nowego Testamentu, literatury rabinackiej i Józefa Flawiusza, wchodziło uczeni w Piśmie i faryzeusze⁵⁶. Najbardziej wpływowymi członkami byli uczeni w Piśmie, natomiast faryzeusze tworzyli zdecydowaną większość całego ugrupowania. Jeśli chodzi o uczonych w Piśmie, nie mieli oni jednolitych poglądów. Większość z nich należała do stronnictwa faryzeuszów, a tylko nieliczni utożsamiali się z saduceuszami. Do stronnictwa faryzeuszów, według Józefa Flawiusza, mogli należeć również niektórzy kapłani i lewici⁵⁷. Najprawdopodobniej, spośród całego stronnictwa, tylko uczeni w Piśmie i kapłani zasiadali w Sanhedrynie. Najwyraźniej rozróżnienie to wydaje się dostrzegać Łukasz (Dz 23,9)⁵⁸. Jaką grupę wobec tego reprezentowali ci najbardziej liczni, faryzeusze? Należeli oni do klasy prostego ludu i wykonywali te same prace, co inni. Ich pozycja materialna w związku z tym nie mogła być wysoka⁵⁹. Raczej nie można określać ich

⁵⁵ Por. J. Sievers, *Who Were...*, s. 153–154. Z czymś podobnym można spotkać się np. w przypadku zwolenników Marcina Lutra. Termin „protestant” początkowo został użyty przez ich przeciwników, a następnie przyjęli go sami reformaci.

⁵⁶ Por. W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 208–209. Mówiąc o faryzeuszach jako całym stronnictwie i jego części, autor używa tego samego określenia. Wprowadza to pewien nieporządek pojęciowy, ale oddaje źródłowe ujęcie problemu.

⁵⁷ Por. J. Flawiusz, *Autobiografia*, 12.

⁵⁸ Z tego powodu najprawdopodobniej wśród skazujących Jezusa na śmierć nie są wymieniani faryzeusze.

⁵⁹ Por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 409; W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 211.

jako intelektualistów⁶⁰, chociaż i tacy mogli się wśród faryzeuszów znajdować. Ogólnie rzecz ujmując, faryzeusze tworzyli bardziej pewien ruch społeczny niż jakieś stronnictwo czy partię. Ich wpływ na rządy w narodzie, za czasów Jezusa, był znikomy, natomiast mogli bardzo oddziaływać na życie religijne Izraela⁶¹. Faryzeusze jako grupa musieli być otwarci i na pewno nie tworzyli czegoś w rodzaju sekty lub zamkniętej grupy, jaką była np. wspólnota eseneńczyków. Tym, co łączyło wszystkich faryzeuszów, był sposób rozumienia i przestrzegania prawa.

Bardzo ważne jest rozróżnienie terminologiczne na faryzeuszów jako ruch społeczny (czy też stronnictwo) i faryzeuszów jako zwykłych prostych ludzi, charakteryzujących się specyficzną pobożnością. Nowy Testament, a w szczególności Łukasz, terminem „faryzeusz” określa ludzi, którzy nie są ani kapłanami, ani lewitami, ani uczonymi w Piśmie⁶². Wydaje się, że pojęcie faryzeuszów w literaturze pozabiblijnej jest szersze od tego, które znajduje się w Nowym Testamencie. Stąd mogą wynikać pewne niespójności co do identyfikacji niektórych osób jako faryzeuszów lub pewnych praktyk religijnych jako charakterystycznych dla nich. E.P. Sanders twierdzi, że faryzeizm był na tyle popularny, że pobożni Izraelici mogli naśladować ten styl, niekoniecznie identyfikując się ze wspólnotą faryzeuszów⁶³. Nie można jednak przeceniać popularności faryzeuszów zważywszy na ich wrogi stosunek do tzw. *am ha-areš* (J 7,49).

8. FARYZEUSZ JAKO JEDNOSTKA

J. Sievers w artykule zatytułowanym *Kim byli faryzeusze?* dokonuje analizy faryzeuszów nie jako grupy, ale na przykładzie poszczególnych osób, które wymienione są z imienia i zostały skojarzone z faryzeuszami⁶⁴. Takie podejście należy do skrajnie minimalistycznych i nie może być miarodajne w odniesieniu do całej grupy ludzi, którzy uważali się za faryzeuszów. Wspomniany autor zauważa, że w Nowym Testamencie, poza uczniami Jezusa, faryzeusze są najliczniejszą grupą. J. Sievers w oparciu o Pismo Święte i literaturę pozabiblijną, wśród tzw. imiennych faryzeuszów, wymienia zaledwie dwanaście osób: Eleazara, Poliona, Sadoka, Szymona Trędowatego, Nikodema, Gamaliela, Pawła, Józefa Flawiusza, Szymona Ben Gamaliela, Joazara, Ananiasza oraz Jonatana⁶⁵. Dochodzi jednak do wniosku, że zaledwie maksymalnie trzech spośród nich można zidentyfikować jako faryzeuszów w ścisłym tego słowa znaczeniu. Dla porównania, J. Neusner, który również zaliczany jest do grona minimalistów, je-

⁶⁰ Por. W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 209.

⁶¹ Por. tamże.

⁶² Por. tamże.

⁶³ Por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 383.

⁶⁴ Por. J. Sievers, *Who Were...*, s. 137–155.

⁶⁵ Por. tamże.

zeli chodzi o ocenę wpływów faryzejskich, wylicza ich ponad pięćdziesięciu⁶⁶. Faryzeusze, których zidentyfikował J. Sievers, byli aktywni politycznie, jednak reprezentowali ugrupowania mniejszościowe i musieli zaakceptować władzę innych. Dwóch spośród nich (Józef Flawiusz i Joazar) związani byli ze środowiskiem kapłańskim. Wszyscy (z wyjątkiem Pawła i Szymona Trędowatego) pochodzili lub działali na terenie Judei. Wśród faryzeuszów nie ma żadnej kobiety. Każdy z faryzeuszów był osobą prominentną bez względu na to, kiedy żył, czy w czasach hasmonejskich, czy też w rzymskich. Ostateczne wnioski, do których J. Sievers dochodzi, każą uznać dzisiejszym uczonym, że o faryzeuszach wiadomo dużo mniej niż do tej pory wszystkim się wydawało⁶⁷.

Spostrzeżenia J. Sieversa są bardzo cenne, lecz wniosek, który na koniec wyciąga, wydaje się zbyt daleko posunięty. Przeprowadził on badania wyrażenie jakościowe, analizując jednostki, a nie grupy, natomiast wyciągnięte wnioski mają charakter ilościowy. To, że o poszczególnych faryzeuszach nie można powiedzieć zbyt wiele, nie oznacza wcale, iż nie można scharakteryzować ich jako pewnej całości, która wyróżniała się ze społeczeństwa izraelskiego, charakteryzowała określonymi zachowaniami i pozostała anonimowa.

9. FARYZEUSZE JAKO PREKURSORY NOWEGO TYPU RELIGIJNOŚCI

Tym, co wyróżniało faryzeuszów w społeczeństwie, były praktyki religijne, które podejmowali⁶⁸. Można nazwać ich prekursorami nowego typu religijności. J. Neusner twierdzi, że do typowo faryzejskich zwyczajów można zaliczyć: zachowywanie czystości rytualnej, płacenie dziesięciny, przestrzeganie przepisów związanych z pokarmami i prawem szabatu⁶⁹. To na tej podstawie można było zaliczyć kogoś do grona faryzeuszów.

Pierwszą z typowo faryzejskich praktyk był post. Tora nakładała obowiązek postu jeden dzień w roku na święto *Jom Kippur* (Dzień Przełagania, dziesiątego dnia siódmego miesiąca — Kpł 16,29). Później, po niewoli babilońskiej, przyjęte zostały inne posty (czwartego, piątego i dziesiątego miesiąca — Za 8,19). Zachowywanie czterech postów w roku było zwyczajem faryzeuszów, ale nie tylko oni stosowali tę praktykę religijną. Tradycja rabinacka wspomina także o poście w poniedziałek i czwartek. Dotyczyło to jednak szczególnych okresów związanych np. z suszą. Mogło się zdarzyć, iż niektórzy faryzeusze wprowadzili

⁶⁶ Por. J. Neusner, *The Rabbinic Traditions about the Pharisees Before 70*, vol. 3, Brill, Leiden 1971, s. 1–319.

⁶⁷ Por. J. Sievers, *Who Were...*, s. 137–155.

⁶⁸ Część doktryny faryzejskiej została już omówiona przy opisie genezy ruchu faryzejskiego.

⁶⁹ Por. J. Neusner, *The Use of the Mishnah for the History of Judaism Prior to the Time of the Mishnah*, *Journal for the Study of Judaism* 11(1980)2, s. 177–185.

tę czynność do cotygodniowej pobożności (Łk 18,9–14). Były to jednak indywidualne przypadki, a nie powszechny zwyczaj⁷⁰.

Kolejną praktyką, która charakteryzowała faryzeuszów, było składanie dziesięciny. Faryzeusze dość rygorystycznie traktowali ten obowiązek, odnosząc się do Rdz 28,22 — „Z wszystkiego, co mi dasz, będę Ci składał w ofierze dziesięcinę”. Według późniejszej Miszny, jeżeli ktoś miał wątpliwości, co do tego, czy od nabytego towaru została odprowadzona dziesięcina, poddawał go ponownemu opodatkowaniu (Łk 18,9–14)⁷¹. Zdarzało się dość często, że Izraelici unikali płacenia dziesięciny lub bardzo ją ograniczali. Na tym tle faryzeusze prezentowali się bardzo radykalnie⁷².

Do kolejnych praktyk typowo faryzejskich można zaliczyć rygorystyczne przestrzeganie szabatu. W. Rakocy w tym temacie odwołuje się do różnych źródeł mówiących o przestrzeganiu dnia świętego. Najprawdopodobniej po 70 r. po Chr. prawo dotyczące szabatu zostało zliberalizowane. Trudno wyliczać wszystkie kazusy, ale można znaleźć przykładowe przepisy dotyczące przestrzegania szabatu po zburzeniu świątyni, np. w sprawie pomocy człowiekowi, który uległ wypadkowi, wezwania akuszerki do rodzącej kobiety, bądź przygotowania posiłku. Faryzeusze nie byli jednomyślni co do zachowywania wszystkich przepisów i toczyli między sobą dyskusje. Utrzymywała się jednak tendencja, aby przepisami szabatowymi obwarować wszystkie dziedziny życia ludzkiego, czasami kosztem dobra i zdrowia człowieka⁷³.

W. Rakocy, powołując się na J. Neusnera, stwierdza, iż faryzeuszów cechowało unikanie kontaktów z grzesznikami⁷⁴. Odpowiada to stanowi sprzed 70 r., gdy Izraelici, chcąc zachować rytualną czystość, musieli unikać wszystkiego, co nieczyste. Za nieczystych uważani byli notoryczni grzesznicy, ale także tzw. „lud ziemi”⁷⁵. Faryzeusze unikali kontaktów z grzesznikami, ponieważ one sprowadzały na nich rytualną nieczystość. Według późniejszej tradycji rabinackiej, za szczególnie rodzaj grzeszników uważano celników (Łk 18,9–14). Ich grzech (pobieranie cła) nie mógł być odpuszczony, a wszelki kontakt z celnikami należało praktycznie wykluczyć. Byli oni gorzej oceniani niż np. nierządnicę (nierząd mógł być odpuszczony)⁷⁶.

Z przekazów tradycji chrześcijańskiej wynika, że faryzeusze kojarzeni są z praktyką obmywania naczyń i rąk. Nie można jednak znaleźć żadnych danych pozabiblijnych, potwierdzających tę opinię. Najprawdopodobniej obmywanie

⁷⁰ Por. W. Rakocy, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, s. 222.

⁷¹ Por. tamże, s. 212.

⁷² Por. tamże, s. 223.

⁷³ Por. tamże, s. 214–216.

⁷⁴ Por. tamże, s. 217.

⁷⁵ „*am ha-areš*” — ten kto nie zachowuje prawa czystości lub nie zna Tory. Por. tamże, s. 222.

⁷⁶ Por. tamże, s. 219.

naczyń i rąk nabrało większego znaczenia w okresie po zburzeniu świątyni, a za czasów Jezusa mogło być jednym z wielu zwyczajów, nie obowiązujących jeszcze jako prawo⁷⁷.

Faryzeuszów charakteryzowało również specyficzne podejście do rozwodów. Judaizm dopuszczał rozwód na podstawie Pwt 24,1–4. Według Miszny, odwołującej się do szkoły Szammaja, przepis ten można było zastosować tylko w przypadku cudzołóstwa. Jeżeli natomiast przyjmie się, że część faryzeuszów kontynuowała nauczanie Hillela, wtedy byłiby oni zdania, że do rozwodu wystarczyło jedynie zepsucie posiłku przez żonę. Można przypuszczać więc, że przynajmniej część faryzeuszów liberalizowała prawo rozwodowe⁷⁸. E.P. Sanders stwierdza, że faryzeusze podzielali powszechny judaizm, ale byli ugrupowaniem ze szczególnymi zasadami, które wyróżniały ich spośród innych żydów⁷⁹.

10, NOWOTESTAMENTALNY OBRAZ FARYZEUSZA

Najbardziej rozpowszechniony obraz faryzeusza wynika z lektury Nowego Testamentu. Faryzeusze wspomniani są w nim 77 razy, głównie w Ewangeliach, ale także w *Dziejach Apostolskich* (5,34; 15,5; 23,5–9; 26,5) i *Liście do Filipian* (3,5). Nowotestamentalny obraz faryzeusza różni się od tego z literatury pozabiblijnej, na co wpływ ma fakt, że faryzeusze opisani zostali w Ewangeliach w konfrontacji z nauczaniem Jezusa. Wyobrażenie o faryzeuszach ma charakter negatywny, ponieważ sposób prezentacji ich nauki jest w opozycji do tego, co czynił i mówił Chrystus. Nowy Testament ukazuje faryzeuszów żyjących w I wieku. Stanowią oni pewnego rodzaju tło dla nauki Jezusa. Nie można zgodzić się z powszechnie panującą opinią, że faryzeusz, to tylko „człowiek fałszywy, obłudny, udający wielką pobożność, świętoszek i hipokryta”⁸⁰. Wynika to ze źle odczytanego tekstu Pisma Świętego⁸¹.

Obraz faryzeusza w Nowym Testamencie jest niejednorodny. W *Ewangelii św. Mateusza* i *Ewangelii św. Jana* faryzeusze należą do grona zdecydowanych przeciwników Jezusa i są współodpowiedzialni za Jego śmierć. Łagodniejszy wizerunek ukazuje *Ewangelia św. Marka*, a jeszcze bardziej stonowany — *Ewangelia św. Łukasza*. W *Ewangelii św. Łukasza* faryzeusze są piętnowani, natomiast nie ponoszą odpowiedzialności za ukrzyżowanie Chrystusa. Widoczna jest pewna zażyłość Jezusa z tymi ludźmi. Gdy chodzi o *Dzieje Apostolskie* to faryzeusze występują jako *quasi* obrońcy chrześcijan lub nawróceni na chrześcijaństwo.

⁷⁷ Por. tamże, s. 225.

⁷⁸ Por. tamże, s. 226.

⁷⁹ Por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 450–451.

⁸⁰ *Nowy słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, PWN, Warszawa 2002, s. 199.

⁸¹ Nie można twierdzić, że faryzeusze byli obłudni we współczesnym znaczeniu tego słowa, por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 447.

Również Paweł w Flp 3,5 nie wypiera się swych faryzejskich korzeni. Istotą Ewangelii nie jest prezentacja faryzeizmu, ale nauki Jezusa. Od strony historycznej bliższa prawdy wydaje się sylwetka faryzeusza wspomniana w *Ewangelii św. Marka* i *Ewangelii św. Łukasza*, ponieważ nauka głoszona przez Jezusa leżała w kręgu faryzejskich zainteresowań⁸².

Biorąc pod uwagę powyższe informacje na temat faryzeuszów, można pokusić się o własną definicję. Faryzeusze czasów nowotestamentalnych⁸³ tworzyli grupę religijnych Żydów, która wyróżniała się spośród społeczeństwa izraelskiego przestrzeganiem licznych tradycji wypływających z prawa oraz indywidualną pobożnością nie skoncentrowaną wokół życia świątynnego, lecz wokół podwójnego prawa. Ich wiara w zmartwychwstanie budziła zaciekawienie nauką Chrystusa i prowadziła do licznych konfrontacji z chrześcijanami.

11. ZASIĘG ODDZIAŁYWANIA FARYZEUSZÓW

Do wyjaśnienia pozostaje kwestia obecności faryzeuszów w różnych częściach Izraela i zasięg ich wpływów. Opinie są dość podzielone i bazują na teorii związku faryzeuszów z żydowskimi nauczycielami Hillelem i Szammaim⁸⁴. Józef Flawiusz wspomina o ponad 6 tysiącach faryzeuszów w Judei⁸⁵. Ewangelia mówi o ich obecności na terenie Galilei. Większość z nich najprawdopodobniej przebywała w Judei lub w samej Jerozolimie (nawet 70%). Przypuszcza się, że Szammai pochodził z Galilei i w związku z tym faryzeusze galilejscy mogli być reprezentantami jego szkoły. Oznaczałoby to, iż faryzeusze, z którymi Jezus spotykał się w Galilei (co jest charakterystyczne dla *Ewangelii św. Marka* i *Ewangelii św. Łukasza*), należeli do stronnictwa mniej otwartego na zmiany niż Hillelici⁸⁶.

Ewangelie synoptyczne umieszczają faryzeuszów głównie w Galilei, podczas gdy wszystkie pozostałe źródła wskazują na Judeę i Jerozolimę jako miejsce ich przebywania. Ze względów religijnych wydaje się logiczne, iż powinni przebywać jak najbliżej świątyni. Zważywszy jednak na to, iż faryzeusze nie byli ściśle związani z kręgami kapłańskimi⁸⁷, można dopatrywać się ich historycznej obecności zarówno na terenach Galilei, jak i Judei. Zdaniem A.J. Saldariniego, w Galilei stanowili jedną z wielu grup uczestniczących w życiu społecznym. Mogli wśród nich znajdować się bogaci ziemianie. Wyróżniali się natomiast podejsiem

⁸² Por. A.J. Saldarini, *Farisei, scribi e sadducei nella società palestinese*, Paideia, Brescia 2003, s. 147–192.

⁸³ Ten okres został wybrany, ponieważ jest istotny w refleksji nad Ewangelią.

⁸⁴ Por. E.P. Sanders, *Judaism...*, s. 10; W. Rakocy, *Faryzeusze...*, s. 45–49.

⁸⁵ Por. J. Flawiusz, *Dawne dzieje...*, XVII, 41.

⁸⁶ Por. W. Rakocy, *Faryzeusze...*, s. 52, 82.

⁸⁷ Por. J. Flawiusz, *Autobiografia*, 12.

do spraw religijnych⁸⁸. Wiadomo, że przy Chrystusie gromadzili się faryzeusze nie tylko z Galilei, ale także ci z Judei i Jerozolimy (Łk 5,17). Podsumowując zasięg i siłę oddziaływania faryzeuszów, można powiedzieć, iż znacząco wpływali oni na życie religijne zarówno w Judei, jak i w Galilei, natomiast w samej Jerozolimie ich wpływ mógł być bardziej ograniczony, ponieważ świątynia skupiała ludzi związanych z kręgami kapłańskimi, np. saduceuszów.

12. PODSUMOWANIE

Pełna i jednoznaczna prezentacja faryzeuszów jest ciągłym wyzwaniem dla badaczy Pisma Świętego i historyków. Tym co, na pewno można powiedzieć o faryzeuszach, jest to, iż wyróżniali się specyficzną pobożnością i należeli do elity religijnej Izraela. Wiadomo o ich istnieniu od czasów hasmonejskich do zburzenia świątyni w 70 r. po Chr. Wpływ faryzeuszów na życie polityczne nie był raczej zbyt wielki, ale oddziałowali dość silnie na religijność żydowską. Wszystko wskazuje na to, że zdobyli oni największą popularność po zburzeniu świątyni, gdyż brak kultu ofiarniczego odpowiadał typowi pobożności faryzejskiej. To, że popularność faryzeizmu wzrosła w czasie redakcji Ewangelii, mogło mieć wpływ na zaakcentowanie ich roli w życiu Izraela, uwidoczniony w Nowym Testamencie. W Ewangeliach przedstawieni zostali jako „dyżurni adwersarze Jezusa dlatego, że wierzyli w zmartwychwstanie i indywidualne zbawienie. Broniąc swojej wiary, spotkali się z ostrą krytyką Chrystusa.

Współczesne badania faryzeizmu opierają się na analizie trzech głównych źródeł: Nowego Testamentu, pism rabinackich oraz dzieł Józefa Flawiusza. Jeżeli chodzi o czasy, w których opisują faryzeuszów, źródła te uzupełniają się ponieważ każde prezentuje ich w innej epoce. Wyciągnięcie wniosków historycznych na temat faryzeuszów wciąż jednak pozostaje niemałym wyzwaniem. O faryzeuszach najwięcej można przeczytać w Ewangeliach, lecz autorzy z pewnością nie stawiali na pierwszym miejscu prawdy historycznej o nich samych, skupiając się na przekazaniu nauki Jezusa, w której znaczącą rolę odegrali faryzeusze. Pisma rabinackie odwołują się do faryzejskiego stylu religijności, ale nic nie mówią o samych faryzeuszach. Historia przedstawiona przez Józefa Flawiusza przeplata się z propagandą i trudno dzisiaj odróżnić jedno od drugiego. Wobec powyższych obserwacji, przy obecnym prowadzeniu badań nad tożsamością i historycznością faryzeuszów nieodzowne staje się odniesienie samych źródeł do opracowań krytycznych.

⁸⁸ Por. A.J. Saldarini, *Farisei...*, s. 270–275.

PORTRAIT OF THE PHARISEES IN LIGHT
OF CONTEMPORARY SCHOLARSHIP

Summary

This article is an attempt to systematize, in a critical way, contemporary work on opinions of the Pharisees. It does not rely on an analysis of primary sources, but rather demonstrates the current state of research on this topic. This article addresses the question of sources and discusses the maximalist and minimalistic positions of contemporary scholars on pharisaism. The article presents eleven main points of interest concerning the Pharisees.

Keywords: Pharisees, pharisaism, Judaism, rabbis

Nota o Autorze: ks. mgr lic. Arkadiusz Siergiejuk, doktorant UKSW, przedmiotem jego szczególnych zainteresowań jest Ewangelia św. Łukasza i archeologia biblijna, studiował na Studium Biblicum Franciscanum w Jerozolimie i jest przewodnikiem po Ziemi Świętej.

Słowa kluczowe: faryzeusze, faryzeizm, judaizm, rabini